

ТВОРЧА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ XVII–XVIII ст. В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджується місце творчої спадщини українських православних ієрархів XVII–XVIII ст. в європейському культурному процесі. Автором визначено, що твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру європейських народів. Вони були найбільше поширені в Росії та Білорусі, які перебували разом з Україною у складі однієї держави. Друковані праці українських архієреїв користувалися великою популярністю серед народів слов'янського світу і склали неоціненний внесок в скарбницю світової культури.

Ключові слова: Українські православні ієрархи, творча спадщина, європейський культурний процес, Росія, Білорусь, слов'янський світ.

В ранньомодерну епоху історії України, коли Церква значною мірою переймала функції державної влади, а культура носила переважно релігійний характер, саме представники українського вищого духовенства були головним чином творцями вітчизняної духовності і культури, формували освітній процес, закладали культурні інституції і постачали літературну продукцію, тобто виконували роль релігійного, духовного, культурного й інтелектуального проводу суспільства. Це була справжня еліта, яка своїми літературними і мистецькими здобутками, освітнім і науковим рівнем не лише не відставала від передових країн Заходу, а й трансформувала європейський спадок на терени православного східного слов'янства. Тому дане дослідження покликане сприяти подоланню комплексу меншовартості української культури у порівнянні з європейською та розвінчання міфу про українця як «меншого брата», який програвав у порівнянні з сильним «старшим братом» – росіянином.

Українські ієрархи ранньомодерного часу¹ залишили по собі багату творчу спадщину, яку склали різноманітні за обсягом, жанром і тематикою твори. Їх аналіз демонструє багатогранність інтересів їх авторів, яка виявилася у різноманітних за обсягом, жанром і тематикою творах. Передусім, це були богослужбові і полемічні праці, в яких ставилися актуальні питання богословського, догматичного і обрядового характеру, що виникали в процесі міжконфесійної полеміки. Українським церковним письменникам-архієреям належали важливі агіографічні твори, які піднімали авторитет українського православ'я. Окрім того, в їх доробку були і праці світського характеру – історичні, поетичні, драматичні, автобіографічні твори, навчальні посібники, твори на морально-етичну тематику. Значною мірою на них позначилася своєрідність барокового стилю з властивими йому алегоричністю та символічністю. Водночас це засвідчує, що їх творці у своїх просвітницьких і світоглядних установах виходили далеко поза межі свого духовного стану.

В науковій літературі, передусім дорадянського періоду², неодноразово зверталися до окремих постатей церковної еліти ранньомодерного часу, розглядалися питання філософсько-сві-

тоглядних засад їх творчості, різних напрямів діяльності на теренах України і Росії. Відома низка сучасних праць, присвячених видатним особистостям на терені церковних досліджень, які мають фундаментальний характер і значну новизну. Зокрема, це праці В. Нічик про Феофана Прокоповича і Петра Могилу, М. Кашуби про Георгія Кониського та І. Захари про Стефана Яворського³. Існують також сучасні узагальнюючі розробки російських вчених з церковної тематики⁴ і біографічні статті білоруських авторів, присвячені окремим ієрархам «западнорусского» походження⁵. Проте досі не існує синтетичного наукового дослідження, яке б містило системний аналіз літературно-видавничої діяльності українських ієрархів і, зокрема, місця їх творчої спадщини в культурі народів Європи.

Внаслідок тривалого панування атеїстичного підходу у соціогуманітарній сфері, коли церковна тематика апіорі не була в числі пріоритетних, творчість провідних церковних письменників XVII–XVIII ст. і до нинішнього часу часто розглядається лише у світському контексті, або виключно в ролі вихованців Київської Академії. При цьому інформація про те, що це була одна із сфер діяльності провідних церковних діячів архієрейського сану, була на задньому плані, або зовсім випадала з поля зору дослідників. Відповідно, метою даної статті є намагання автора заповнити існуючу прогалину і представити аналіз творчої спадщини українських православних ієрархів ранньомодерного часу в контексті європейських культурних взаємозв'язків.

Як засвідчують друковані й архівні джерела, твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру інших народів. Об'єктивно вони були найбільше поширені в Росії, яка перебувала разом з Україною у складі одного державного утворення.

Передусім твори українських церковних письменників-ієрархів різними шляхами (книгообмін, книжкові подарунки, придбання книг тощо) відклалися у складі приватних бібліотек архієреїв українського походження, що перебували на духовній службі в Росії і заповідали їх своїм останнім резиденціям та місцевим навчальним закладам. Зокрема, твір Стефана Яворського «Камень вѣры» значився в кількох примірниках у книгозбірнях єпископа Іркутського і Нерчинського Інокентія Неруновича⁶ й архієпископа Новгородського та Великолуцького Стефана Калиновського⁷; «Акафіст св. великомучениці Варварі» Іоасафа Кроковського – у єпископа Коломенського і Каширського Сави Шпаковського⁸ і єпископів Смоленських і Дорогобузьких Гедеона Вишневського⁹ і Парфенія Сопковського¹⁰. У Гедеона Вишневського, крім того, був також «Розыск» Димитрія Туптала, а у Парфенія Сопковського – «Житія святих» (1764) того самого автора та «Догматы христианской православной вѣры» Самуїла Миславського (1779).

У другій половині XVII ст. друковані праці українських богословів продавалися у книжковій крамниці, відкритій Києво-Печерською лаврою в Москві 1672 р. Серед книг, які активно купляли росіяни, були й твори Лазаря Барановича «Меч духовный» і «Лютня Аполлонова»¹¹.

За даними дослідників, «Меч духовный» був найрозповсюдженішим виданням в Росії другої половини XVII століття, яке значилося у практично всіх бібліотеках духовних осіб і церковних інституцій. Так, у кінці століття патріарша бібліотека мала 38 примірників цієї книги¹². Показово, що книга справила значний вплив на формування ідеології московської монархії, зокрема, гравюри з «Меча духовного» лягли в основу написаної 1668 р. Симоном Ушаковим ікони «Древо Московської держави»¹³.

Популярність творів Лазаря Барановича в Росії і наступного періоду засвідчує листування з керівництвом Києво-Печерської лаври єпископа Нижньгородського й Алатирського Веніаміна Пуцєка-Григоровича. У березні 1756 р. він радив після певного допрацювання перевидати книгу Барановича «Меч духовный»: «...оная яко небезполезна типом издатися по мненію моему

достойна»¹⁴. З того самого джерела відомо, що раніше, 1749 р. Лавра передала йому через ієродиякона Інокентія дев'ять книг печерського друку, зокрема «Камень вѣры» Стефана Яворського і «Розыск» Димитрія Туптала¹⁵.

Попит на книги українських церковних письменників в Росії засвідчують їх численні передруки в Москві та Санкт-Петербурзі. Зокрема, «Грамматика» Мелетія Смотрицького (1619) була перевидана у Москві у 1648 і 1721 рр., «Православне сповідання віри» (1640) Петра Могили виходило в Москві – в 1696, 1709, 1711, 1743, 1744, 1763 і 1794 рр., та в С.-Петербурзі – у 1717, 1722, 1739, 1819 рр. «Житія святих» Димитрія Туптала друкувалося окремими частинами в Москві – у 1759, 1762, 1764 і 1767 рр. Відомі й інші московські видання його творів: «Рассуждение о образѣ божіи и подобіи...» – М., 1707, 1714, 1717; «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» – М., 1745, 1755, 1762. Багато московських перевидань мали й книги Стефана Яворського: «Камень вѣры» – М., 1728, 1729, 1749, 1841, 1842, 1843, та «Знаменія пришествія антихристова и кончины вѣка» – М., 1703, 1748, 1752, 1764, 1765, 1782, 1841. Неодноразово перевидавалася спільна праця Георгія Кониського та Парфенія Сопковського «О должностях приходских священников» – СПб., 1776, 1777, 1780, 1789; М., 1823.

Російські світські та церковні діячі активно користувалися працями українських церковних авторів у своїй творчій і пастирській діяльності. Так, перебуваючи 1734 р. в Києві, М. В. Ломоносов працював у бібліотеці Києво-Печерської лаври з книгами Димитрія Туптала «Лѣтописец келейный» і «Каталог митрополитов киевских с лѣтописцем вкратцѣ». Відомо, що російський учений користувався також «Грамматикою» Мелетія Смотрицького, називаючи її разом із працями Симеона Полоцького та Леонтія Магницького «ворітьми своєї вченості»¹⁶. Як свідчив напис на одному з примірників «Житія святих» Димитрія Туптала 1698 р., книгу придбав Московський патріарх Адріан (1690–1700) і віддав у «книгохранительную палату... для переводу»¹⁷.

Російська Православна Церква офіційно вживала в богослужінні Малий Катехізіс 1648 р. – скорочений передрук Катехізісу Петра Могили 1645 р. Книги київських церковних учених мали вплив навіть на ревних противників української науки. Показово, що 1690 р. на київський Требник Петра Могили з ініціативи Московського патріарха Іоакима наклали анафему, а вже через два роки (і пізніше, у 1684 і 1700 роках) його близький приятель, архієпископ Холмогорський і Важеський Афанасій, який вважався автором направлено проти українських книг збірника «Щит вѣры», виконував, як і раніше, церковні треби за цим Требником¹⁸. Автор класичної праці з православного богослов'я наголошував на значенні в оформленні його російського варіанта Катехізісу Петра Могили – його московського видання 1695 р., яке, на думку митрополита Макарія, «поклато початок третьому періоду в історії православного догматичного богослов'я»¹⁹.

Прикметно, що російські придворні письменники активно послуговувалися творами українських авторів, відшукуючи в них потрібні для себе матеріали, хоча й висловлювали думку щодо «повреждения» православної віри в Малоросії²⁰.

Творами українських церковних письменників користувалося вище духовенство російського етнічного походження, що засвідчують реєстри їх особистого майна. Зокрема, в посмертному реєстрі майна митрополита Сарського і Подонського Павла († 1676) був Великий Требник Петра Могили, «Меч духовный» і «Трубы словѣс» Лазаря Барановича²¹; у єпископа Вологодського та Білозерського Павла († 1725) значилися чотири примірники «Четьх-Міней» Димитрія Туптали й «Меч духовный» Лазаря Барановича²². В переліку книг нижньгородського архієрея Пітирима († 1738) був «Феатрон» (очевидно, перекладна праця Гавриїла Буржинського «Феатрон или позор исторический»)²³. У бібліотеці архімандрита Великоустюзького Михайло-Ар-

хангельського монастиря Боголепа Ніфонтова († 1754/55) значилося декілька творів Димитрія Туптала, його рукописні проповіді, а також «Православное исповедание вѣры» (М., 1709) Петра Могили та «Духовний регламент» Феофана Прокоповича²⁴.

Крім приватних книгозбірень видання українських архієреїв відклалися і в багатьох монастирських бібліотеках. Так, в Обнорському монастирі за описом 1683 р. значився «Меч духовный» Лазаря Барановича; у Савин-Сторожевському монастирі – «Требник» Петра Могили 1646 р.; у Новгородському Юр'ївському монастирі – «Требник» Петра Могили, «Меч духовный» і «Трубы словѣс» Лазаря Барановича; у Суздальському Спасо-Єфимівському монастирі – «Требник» і «Трубы словѣс»²⁵. Володимирському Рождественському монастиреві 1686 р. дісталися «Трубы словѣс» Лазаря Барановича, які подарував обителі митрополит Тобольський і Сибірський Павло²⁶. «Феатрон или позор исторический» у перекладному варіанті Гавриїла Буржинського зберігався в бібліотеці семінарії Олександро-Невського монастиря на 1740 р. в такій великій кількості (608 примірників), що значно перевищувала нагальні потреби в ній²⁷.

Книги українських архієреїв були також у широкому вжитку російської знаті. Так, серед майна російського воєводи І. Мещеринова за описом 1676 р. був «Меч духовный» Лазаря Барановича²⁸. У реєстрі бібліотеки князя М. Щербатова значилися «Камень вѣры» (1730) Стефана Яворського та «Розыск» Димитрія Туптала²⁹.

Праці українських церковних письменників велику популярність мали в колі російської еліти. Так, А. Болотов із захопленням згадував про твори Димитрія Туптала і Стефана Яворського в контексті своїх читацьких інтересів. «Я прочитал ее в короткое время с начала до конца, – писав автор про «Камень вѣры» Стефана Яворського, – и получил чрез нее столь монодія понятія о догматах нашей веры, что я сделался почти полубогословом и мог удивлять наших деревенских попов своими рассказами и разсужденіями, почерпнутыми из сей книги»³⁰. З не меншою похвалою відгукувався А. Болотов і щодо «Четьїх-Міней» Димитрія Туптала: «Боже мой! Какая была для меня радость, когда получил я первую часть сей огромной книги. Как она была наиболее историческая, следовательно для чтения веселее и пріятнее, то я из рук ее почти не выпускал, покуда прочел всю оную, а таким же образом поступил и с прочими. Чтение сіе было мне сколько увеселительно, столько-ж и полезно. Оно посеяло в сердце моем первыя семена любви и почтения к Богу и уваженія к христіанскому закону, и я, прочитав книгу сію, сделался гораздо набожнее против прежняго»³¹.

Варто зазначити, що «Четьї-Міней» Димитрія Туптала як історичне джерело значною мірою вплинуло на творчість російських письменників, зокрема, В. Татищев використав їх у своїй «Истории российской» (1768), а М. Карамзін – в «Истории государства российского» (1809, т. 1)³².

На книгу Стефана Яворського «Знаменія пришествія антихростова и кончины вѣка», як авторитетний для Православної Церкви твір, орієнтувався російський учений, митрополит Новгородський і Великолуцький Іов в ході підготовки своєї праці «Отвѣт краткий на подмѣтное письмо о рождении сими времени антихроста». У ній автор повторював аргументацію Яворського, майже дослівно наводячи його ж цитати зі Святого Письма. Також він прямо відсилав читачів до книги, якою він активно послуговувався: «Читайте, любимицы, внимателне книжицу о антихросте печатаную и доводы тамо от писании божественных явлением не презирайте»³³.

Сучасні російські дослідники, аналізуючи літературну творчість української церковної еліти в Росії, передусім називають Феофана Прокоповича, його новаторство в багатьох сферах. Як, зокрема, стверджує О. Буранок, опанувавши здобутки античної культури, ідеї епохи Відродження й поетику слов'янського бароко, Феофан Прокопович на базі своєї «Поетики» і «Риторики»

створив теорію і естетику нової літературної творчості, розробив її жанрову ієрархію, вчення про три літературних стилі, започаткував і розвинув жанри сатиричної поезії, елегії, оди й героїчної поеми, створив школу російської епіграми. Його драматургія стала предтечею російської світської історичної драми, а проповідницька спадщина сформувала школу ораторського мистецтва, яка всебічно відтворила складність і суперечливість епохи Петра I та його наступників. Дослідниця також довела вплив Феофана Прокоповича на творчість О. Сумарокова, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, В. Татищева, А. Кантемира й ін. російських письменників і вчених³⁴.

Українські й російські вчені неодноразово зазначали вплив київських курсів на навчальний процес в Російській імперії другої половини XVIII ст. Так, за даними Т. В. Буланіної, яка збрала додаткові матеріали щодо побутування курсів риторики й філософії Київської Академії в російських навчальних закладах, в зібранні документів Новгородської духовної семінарії виявила курси Феофана Прокоповича з риторики та поетики. Ці самі курси, а також окремі розділи курсу філософії й трагікомедія «Володимир» – у зібранні Петроградської духовної семінарії (наступниці Олександрівської духовної семінарії). У тому самому зібранні також були присутні курси риторики Іоанна Козловича, курси філософії Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки і Георгія Кониського³⁵. Особливо популярною була «Риторика» Феофана Прокоповича. Про її активне використання в навчальному процесі засвідчують сім списків цього твору, виявлених в Московській слов'яно-греко-латинській академії та в Новгородській і Вологодській духовних семінаріях³⁶.

Полемічні й інші твори українських письменників мали значний вплив на літературу російських розкольників XVIII ст. Так, в тексті віднайденого М. Сумцовим їхнього рукописного твору «Толковий апокаліпсис», містилися цитати з «Меча духовного» Лазаря Барановича. Автор користувався також працями інших українських учених, про що, зокрема, свідчить його цитування твору Стефана Яворського «Камень вѣры»³⁷. В опрацьованому сучасними російськими дослідниками книжковому зібранні Виговської пустині згадується ціла низка видань українського друку, зокрема «Алфавит духовный» Ісайї Копинського (К., 1709, 1713, 1719); «Іліотропіон» Іоанна Максимовича (Чернігів, 1714); «Лимонарь, сиречь цвѣтник» (переклад Іова Борецького, К., 1628); «Меч духовный» Лазаря Барановича (К., 1666); «О сакраментях» Сильвестра Косова (К., 1657; Чернігів, 1716); «Руно орошенное» Дмитрія Туптали (Чернігів, 1680, 1683, 1691, 1697, 1702). Серед рукописів того самого зібрання значився й переклад книги «Літос» Петра Могили, на якій зберігся власницький запис ігумена Костромського Богоявленського монастиря Герасима (1649–1672)³⁸.

Сучасні російські дослідники стверджують, що творча спадщина Київської митрополії стійко ввійшла в систему книжних авторитетів старообрядництва. «Расколуучители» активно зверталися до спадщини Київської митрополії, шукаючи в них аргументи на захист своїх позицій. Також вони вважали, що у працях українських учених необхідні для них богословські позиції представлені ширше, ніж в московських збірках³⁹. Для обґрунтування незаконності никонівських реформ теоретики розколу віддавали перевагу як більш авторитетним, українським виданням першої половини XVII ст., які передували нововведенням в Російській Церкві. Йшлося передусім про «Требник» Петра Могили, хоча до того ж зауважувалося, що він «немало повредил благочестя тамо»⁴⁰. У цьому контексті важливо навести думку російського дослідника А. М. Робінсона: «...ті українські книги, які перекладалися, видавалися і насаджувалися московським урядом і державною Церквою до никонівської реформи, після неї несподівано виявилися багатим джерелом антиурядових та антицерковних ідей для письменників розколу»⁴¹.

Ідеологи розкольніцького вчення використовували не лише твори київських учених першої половини XVII ст., а й кінця XVII – початку XVIII ст., проте з більш критичним підходом. Зокрема, «Поучение Андрея Денисова об антихристе» було частиною «Слова на книжицу Стефана, митрополита Рязанского, о антихристе», хоча й спрямоване на спростування одного з аспектів есхатологічного вчення українського богослова. Іншою працею Стефана Яворського «Камень вѣры» певним чином скористався представник Виговської старообрядницької общини Олексій Іродіонов («Сочинение о расколе»)⁴². Відомі факти вибіркового використання старообрядцями риторичних курсів Стефана Яворського та Феофана Прокоповича⁴³.

Попри негативне ставлення старообрядців до особи Дмитрія Туптала як автора «Розыска о раскольнической брынской вѣрѣ», вони активно користувалися його «Житіями святих», посилячись переважно на київські видання твору. Показово, що прихильники «старої віри» добре усвідомлювали й визнавали значення цієї праці. Зокрема, автори твору «Дегуцкий лѣтописец» підкреслювали вихід у світ перших трьох видань «Житій святих» як особливу подію⁴⁴.

Сучасний дослідник А. М. Робінсон, зазначаючи вплив українських творів на розвиток російської суспільної думки, наголосив, що обстановка в Росії другої половини XVII ст. нагадувала ситуацію в Україні початку XVII ст.: «...через півстоліття в Росії склалася така соціально-історична і культурна ситуація, яка в загальних рисах і за сутнісними особливостями нагадувала сучасникам недавні події в Україні і дозволила їм в різних напрямках скористатися плодами багатющої української полемічної літератури»⁴⁵. Якщо додати, що невідомий російський автор твору кінця XVIII ст. «Объявление о малоросиянех» охарактеризував реформи Петра Могили, проведені в Київській митрополії до розколу в Російській Церкві, як подібні до пізніших у часі реформ патріарха Никона⁴⁶, то це дає підстави стверджувати, що ідеологічно реформи Петра Могили у сфері українського богослов'я породили реформи патріарха Никона в річищі російського православ'я.

Тісні зв'язки України з Білоруссю, зумовлені спільними соціально-політичними інтересами, давньоруськими традиціями й тісною культурною співпрацею обох народів, що тривалий час перебували в одному державному утворенні – Речі Посполитій, а також своєрідний симбіоз українського та білоруського письменства, який існував упродовж XVII ст.⁴⁷, виявилися у співпраці української та білоруської еліт у сфері літературної творчості. Так, висвячений 1635 р. в сан єпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського Сильвестр Косов у 1637 р. написав і видрукував у Кутейно свій богословський твір «Дидаскалія, альбо наука о седми сакраментях, альбо таїнах», який витримав низку перевидань в українських друкарнях, а також повторно в Кутейно 1653 р. Зі стін друкарні Могильовського братства «старанием и коштом» М. Воцанки 1702 р. вийшов передрук 1-го тому «Житій святих» Дмитрія Туптала⁴⁸. У бібліографії згадується також білоруське видання 1716 р. його ж праці «Аполлогія в утоленіє печали человѣка сущаго в бѣдѣ, в гоненіи и озлобленіи»⁴⁹.

Архієпископ Білоруський і Могильовський Георгій Кониський у відкритій ним 1757 р. друкарні при Могильовському архієрейському домі 1761 р. надрукував «Собрание поучительных слов» власного авторства та «Катехізіс» Феофана Прокоповича у скороченому вигляді, який мав великим попит⁵⁰. Відомо, що у 1771 році архієрей звертався до Синоду з проханням надіслати йому й інші твори Феофана Прокоповича⁵¹. Очевидно, як наслідок цих контактів 1786 року в Могильові вийшов із друку як підручник для Могильовської семінарії латиномовний курс поезики Феофана Прокоповича «Про поетичне мистецтво»⁵².

В описі бібліотеки Слуцької архімандрії, створеному 1772 р., значилися крім богослужбо-

вих книг також твори українських учених – «Трубы на дни нарочитые» Лазаря Барановича, перекладний твір Петра Могили «Поученія святого аввы Дорофея» і «Камень вѣры» Стефана Яворського⁵³.

Твори українських церковних учених мали велику популярність в країнах Південної й Центральної Європи, передусім серед народів слов'янського світу. Зокрема, в книгозбірнях Болгарії збереглося 35 українських стародруків XVI–XVII ст., серед яких, зокрема, були книги, видані за участю Петра Могили – «Євангеліє Учительне» (1637 і 1691), «Великий Требник» (1646), «Євхологон» (1646)⁵⁴. У 1743 р. митрополит Скандарійський і Черногорський Сава, який прибув в Росію «ради крайних нужд», безкоштовно отримав церковно-богослужбові книги на суму 349 крб., у тому числі два примірники «Камня вѣры» Стефана Яворського⁵⁵. Ця сама книга значилася у списку книг, виділених 1761 р. Києво-Печерською лаврою Далмацькому єпископу Симеону Концаревичу⁵⁶.

Особливе поширення мала головна праця Димитрія Туптала «Житія святих». Крім України, Росії та Білорусі вона була широко відома у країнах південної Європи – в Болгарії, Сербії, Румунії, причому потрапляла туди буквально відразу після виходу з друкарні. Відомий примірник книги 1695 р. видання, який уже 1697 р. попав до сербської Вознесенської церкви як дар Печерського архімандрита Іоасафа Кроковського. Томи «Книги житій» різних років видань містилися в зібраннях афонських – Хілендарського і Зографського – монастирів. У тих самих книгозбірнях значився і «Келейний літописець» Димитрія Туптала⁵⁷.

Значення «Четъх-Міней» Димитрія Туптала підкреслював у червні 1754 р. митрополит Черногорський Василій Петрович. Звертаючись до Синоду, він обстоював необхідність видання цих книг в Києво-Печерській друкарні для всіх східнослов'янських народів: «...понеже славенского нашего языка сербской, болгарской, долмацкой и кроацкой народы, из которых (кромѣ нашей черной Горы) под игом турецким между махометанами, а другіе в Римской имперіи и Венеціанской республики промж папезцами и против ересей иновѣрцами состоят, вседушевно желают таковых книг, достать токмо не имѣют откуда; а сии книги оным славенским нашим народам весма на пользу есть...»⁵⁸.

Оцінюючи значення праці Димитрія Туптала, вчені ще на початку ХХ ст. зазначали, що у Європі аналогічні видання видавалися великим колективом учених із величезними витратами протягом багатьох років, а в Україні це вдалося одному Димитрію Тупталі без матеріальної допомоги властей і суспільства⁵⁹.

Праці Димитрія Туптала справили значний вплив на творчість сербських і болгарських церковних і культурних діячів. Так, болгарський книжник Йосиф Брадач помістив у свій збірник окремі житія з «Четъх-Міней», а на замовлення сербського монаха Ісидора у 1760 р. в Москві було зроблено список «Келейного літописца». Болгарські автори використали ці твори Димитрія Туптала у своїх історичних працях кінця XVIII ст. (анонімна «История о народе словенно-болгарском» та «История во кратце о болгарском народе словенском» ієросхимника Спиридона)⁶⁰.

Варто зауважити, що друкарня Києво-Печерської лаври видавала велику кількість польськомовної та латиномовної літератури, у тому числі й праць українських церковних учених, призначеної як для населення підвладних Польщі західноукраїнських земель, так і для слов'янства Східної Європи. Зокрема, у відкритій Лаврою в Москві книжковій крамниці на 1672 р. серед непроданих 300 книг було 51 видання польською мовою, з них 20 «Месій правдивих» Лазаря Барановича, 8 його ж «Лютень Аполлонових» і 2 «Житія святих»⁶¹. Поширення лаврських ста-

родруків у Польщі й інших країнах Східної Європи засвідчує їх наявність в сучасних бібліотечних каталогах. Так, в каталозі Вроцлавської університетської бібліотеки (за даними 60-х років ХХ ст.) значилися «Житія святих» (1764) Димитрія Туптала⁶², а в каталозі Віленської публічної бібліотеки – «Камень вѣры» (1730) Стефана Яворського⁶³.

Видання українських церковних письменників позначилися також на літературній діяльності тогочасних молдавських і румунських книжників. На думку Г. Бобине, під безпосереднім впливом «Православного сповідання віри» Петра Могили написали свої твори румунські автори Варлаам («Відповідь кальвіністському катехізису») й Удріште Нестурел, котрий переклав із латині на слов'янську мову «Наслідування Христу» Фоми Компійського⁶⁴. Митрополит Сучавський Досифій 1691 р. в листі до Печерського архімандрита Варлаама Ясинського високо оцінював «Літос» Петра Могили: «великая бо сія книга предстательница и вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда...»⁶⁵. Силами гуртка Паїсія Величковського «Келейный лѣтописец» Димитрія Туптала було перекладено на румунську мову⁶⁶.

Велике поширення в країнах Європи мала «Грамматика» Мелетія Смотрицького. Зокрема, вона була перевидана в румунських містах Снагові у 1699 р. і Римніку в 1755 р., позначилася на виданні граматики російської мови Г. Лудольфа, що вийшло 1696 р. в Оксфорді (Великобританія). За граматичними нормами «Граматики» редагувалися хорватські глаголичні культові книги XVII–XVIII ст., а у перекладі на латинську мову праця Смотрицького застосовувалася в окремих духовних закладах Хорватії⁶⁷.

Окремі твори українських учених виходили друком у європейських друкарнях. Зокрема, «Православное исповедание вѣры» Петра Могили вийшло 1667 р. в Голландії на грецькій мові й у латинському перекладі в Лейпцигу 1695 р. За межами України неодноразово передруковувалася праця Феофана Прокоповича «Повѣсть о смерти Петра Великаго». Перекладена самим автором на латинську мову, вона під назвою «Lacrimae Roxolanae seu de obitu Petri Magni» вийшла 1726 р. в Ревелі, того ж року німецькою мовою у Гамбурзі, а також 1743 р. у латинському перекладі в Братиславі (під назвою «Lucubrationes illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz quae (proprter unam narrationem) iam orationes iam poemata, iam epistolas in se comprehendunt») ⁶⁸. Поширенню творів церковних ієрархів у країнах Європи сприяли також їх переклади як українських, так і закордонних перекладачів. Так, вихованець Київської Академії Іакинф Карпинський переклав й опублікував у Лейпцізі працю Феофана Прокоповича «Об игѣ неудобноносимом»⁶⁹, а спільний твір Парфенія Собковського та Георгія Кониського «О должностях пресвитеров приходских» доктор Пальмер переклав на англійську мову⁷⁰.

Таким чином, твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру інших народів. Об'єктивно вони були найбільше поширені в Росії та Білорусі, які перебували разом з Україною у складі єдиної держави. Попит на книги українських церковних письменників в Росії засвідчують їх численні передруки в Москві та Санкт-Петербурзі, ними активно користувалися російські світські та церковні діячі у своїй творчій і пастирській діяльності. Академічні курси, прочитані майбутніми архієреями в Київській Академії, мали великий вплив на навчальний процес в Російській імперії другої половини XVIII ст. Богослужбові, полемічні й інші твори українських письменників активно використовували ідеологи старообрядництва. Твори українських церковних учених мали велику популярність в країнах Південної й Центральної Європи, передусім серед народів слов'янського світу, і склали неоціненний внесок в скарбницю світової культури.

- ¹ До них включаємо також архієреїв українського походження, які перебували на духовній службі в Росії.
- ² Зокрема: Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский. (Библиографический очерк) // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – № 1 – С. 36–79, № 3. – С. 237–290, № 6 – С. 137–186; Абрамов Н. Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский. – Спб., 1850; Крыжановский Е. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – № I. – С. 267–315; Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709). – СПб., 1891.
- ³ Ничик В. Феофан Прокопович. – М., 1977; Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997; Кашуба М. Георгій Кониський, світогляд та віхи життя. – К., 1999; Кашуба М. Георгій Конисский. – М., 1979; Захара І. Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. Стефан Яворский. – К., 1982; Захара І. Стефан Яворський. – Львів, 1991.
- ⁴ Смолич И.К. Русское монашество. – М., 1997; Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века. – М., 1996; Федотова М. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследования и тексты. – М., 2005; Буранок О. М. Русская литература XVIII века: Петровская эпоха. Феофан Прокопович. – М., 2005.
- ⁵ Mironowicz A. Jyzef Bobrykowicz, biskup białoruski. – Białystok, 2003; Mironowicz A. Metropolita Jyzef Nielubowicz Tukalski. – Białystok, 1998; Mironowicz A. Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski. Białystok, 2004; Mironowicz A. Sylwester Kossow, wiadyka białoruski, metropolita kijowski, Białystok, 1999.
- ⁶ Российский государственный архив (далі – РГИА). – Ф. 796. – Оп. 29. – Д. 99. – Л. 50–51зв.
- ⁷ Там само. – Оп. 34. – Д. 432. – Л. 91–93.
- ⁸ Там само. – Оп. 30. – Д. 340. – Л. 15зв. – 16зв.
- ⁹ Там само. – Оп. 42. – Д. 61. – Л. 103–107.
- ¹⁰ Там само. – Оп. 76. – Д. 124. – Л. 32–38зв.
- ¹¹ Эйнгорн В. Книги киевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII века. – М., 1894. – С. 6, 9.
- ¹² Матушек О. Рецепція проповідей Лазаря Барановича в XVII столітті // Тека Ком. Pol.-Ukr. Związ. Kult. – OL PAN, 2011. – С. 132.
- ¹³ Там само. – С. 136–137.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.128. – Оп.1. – Друк. спр. 7. – Арк. 92, 94.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 73зв.
- ¹⁶ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. – С. 330.
- ¹⁷ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 127, 129 пор. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII веков. Вып. 2: Киевские издания 2-й половины XVII в. / [сост.: Т. Каменева, Л. Гусева]. – М., 1981. – № 162.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Макарий, митрополит Московский и Коломенский. Православно-догматическое богословие. – М., 1999 (передрук 4-го видання 1883 р.). – Т. 1. – С. 56–57.
- ²⁰ Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – Новосибирск, 2007. – С. 66–67.
- ²¹ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 124.
- ²² Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – Т. V (1725 г.). – СПб., 1897. – Приложение XXI.
- ²³ Там само. – Т. XVIII (1738 г.). – Петроград, 1915. – Приложение XIV.
- ²⁴ Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – С. 49–50.
- ²⁵ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 127, 131–132.
- ²⁶ Там само. – С. 128.
- ²⁷ Луппов С. П. Книга в России в послепетровское время. 1725–1740. – Л., 1976. – С. 320.
- ²⁸ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 125.
- ²⁹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далі – ОР РНБ). – Эрм. 586. – Л. 1–14зв.
- ³⁰ Болотов А. Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им самим для своих потомков, 1738–1793. – СПб., 1870. В 4 т. – Т. 2. – С. 232.
- ³¹ Там само. – С. 232–233.

- ³² Православная энциклопедия. – Т. 15. – М., 2007. – С. 8–30.
- ³³ Савельева Н. В. К вопросу о допечатной традиции «Книги о вере» иеромонаха Гедеона // Старообрядчество в России (XVII–XX века). – Выпуск 5. – М., 2013. – С. 37.
- ³⁴ Буранок О. М. Русская литература XVIII века: Петровская эпоха. Феофан Прокопович. М., 2005; Буранок О. М. Творчество Феофана Прокоповича и русско-зарубежные литературные связи первой половины XVIII века // Проблемы филологии, культурологии и искусствознания. – 2013. – №1. – С. 149–155.
- ³⁵ Буланина Т. В. Материалы для полного инвентаря курсов риторики и философии Киево-Могилянской академии. – С. 122–131.
- ³⁶ Кибальник С. А. О «Риторике» Феофана Прокоповича // XVIII век. – Сборник 14: Русская литература XVIII – начала XIX века в общественно-культурном контексте. – Л., 1983. – С. 205.
- ³⁷ Біда К. Іоанікій Гялятовський // Богословія. – Т. XXXVI. – Рим, 1972. – С. 91.
- ³⁸ Юхименко Е. М. Рукописно-книжное собрание Выго-лексинского общежития // Старообрядчество в России (XVII–XX вв.). Сборник научных трудов / отв. ред. и сост. Е. М. Юхименко. – М., 1999. – С. 72–74.
- ³⁹ Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – Новосибирск, 2007. – С. 70–71.
- ⁴⁰ Там само. – С. 80.
- ⁴¹ Робинсон А. Н. Борьба идей в русской литературе XVII века. – М., 1974. – С. 316 – 317.
- ⁴² Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – С. 205, 248, 279.
- ⁴³ Там само. – С. 255; Кибальник С. А. О «Риторике» Феофана Прокоповича. – С. 205.
- ⁴⁴ Православная энциклопедия. – Т. 15. – М., 2007. – С. 8–30.
- ⁴⁵ Робинсон А. Н. Борьба идей в русской литературе XVII века. – С. 313.
- ⁴⁶ Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – С. 198–199.
- ⁴⁷ Крекотень В. Українська поезія XVII ст. в системі східноєвропейської літератури барокко // Українське барокко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.). – К., 1993. – С. 54.
- ⁴⁸ Православная энциклопедия. – Т. 15. – С. 8–30.
- ⁴⁹ Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг, брошюр, художественных изданий. – СПб., 1901. – С. 20.
- ⁵⁰ Матвіїшин Я. О. Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – № 1. – С. 44.
- ⁵¹ РГИА. – Ф. 796. – Оп. 49. – Д. 129. – Л. 1–21.
- ⁵² Фоцан Я. І. Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2009. – Вип. 13. – С. 47–49.
- ⁵³ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. – Т. 1. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. – Ч. 1. – К., 1905. – С. 1557–1560.
- ⁵⁴ Атанасов П. Украинские кириллические старопечатные книги XVI–XVII вв. в Болгарии // Советское славяноведение. – 1972. – №6. – С.82–83.
- ⁵⁵ Описание документов и дел... Синода. – Т. XXIII (1743). – СПб., 1911. – № 414.
- ⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп. 1. – Заг. – Спр. 231. – Арк. 4–4зв.
- ⁵⁷ Православная энциклопедия. – Т. 15. – С. 8–30.
- ⁵⁸ Описание документов и дел... Синода. – Т. XX (1740 г.). – СПб., 1908. – Приложение XV. – Ст. 1013.
- ⁵⁹ Так, за даними Чернігівської губернської архівної комісії початку XX ст., католицькі священники Росвей і Боланд у XVII ст. започаткували видання «Acta sanctorum», для якого збирали рукописи в усіх країнах світу. Починаючи з 1643 року, протягом 260 років вийшло 63 томи цього видання (Заседание Черниговской губернской архивной комиссии, посвященное памяти святителя Димитрия, митрополита Ростовского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1909–1910 г. – Выпуск 8. – Чернигов, 1911. – С. 28).
- ⁶⁰ Православная энциклопедия. – Т. 15. – С. 8–30.
- ⁶¹ Эйнгорн В. Книги киевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII века. – М., 1894. – С. 9.
- ⁶² Исаевич Я. Кирилловские старопечатные книги в коллекциях Польской Народной Республики (Варшава, Краков, Вроцлав) // Книга. Исследования и материалы. – Сборник VIII. – М., 1963. – С. 291–297.
- ⁶³ Миловидов А. Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки. –

Вильна, 1908. – С. 36, 40 та ін.

⁶⁴ Бобине Г. Петро Могила і румунський гуманізм // Петро Могила і сучасність. До 400-річчя від дня народження: Тези міжнародної конференції. – Київ, березень 1996. – С. 14.

⁶⁵ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовський и его время. – С. 129.

⁶⁶ Православная энциклопедия. – Т. 15. – М., 2007. – С. 8–30.

⁶⁷ Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 500.

⁶⁸ Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – Т. 3. – К., 1981. – С. 448.

⁶⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. 1, ч. 2. – К., 1904. – С. 308.

⁷⁰ Дениско Л. М. Автографи на книжках з колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – С. 163–164.

В статье исследуется место творческого наследия украинских православных иерархов XVII–XVIII ст. в европейском культурном процессе. Автором определено, что произведения украинских церковных ученых имели высокий авторитет и значительное влияние на культуру европейских народов. Они были больше всего распространены в России и Беларуси, которые находились вместе с Украиной в составе единого государства. Печатные работы украинских архиереев пользовались большой популярностью среди народов славянского мира и составили неоценимый вклад в сокровищницу мировой культуры.

Ключевые слова: Украинские православные иерархи, творческое наследие, европейский культурный процесс, Россия, Беларусь, славянский мир.

The place of creative heritage of the Ukrainian Orthodox hierarchs of 17th–18th centuries in European cultural process is examined in the article. The author determines that the works of Ukrainian church scientists had a high status and made a significant impact on the culture of European nations. These works were mostly distributed in Russia and Belarus which together with Ukraine were the parts of the same state. The publications of Ukrainian bishops enjoyed a great popularity among the Slavic people and did an invaluable contribution to the world culture's treasury.

Keywords: Ukrainian Orthodox hierarchs, creative heritage, European cultural process, Russia, Belarus, the Slavic world.